

De wereld als technische speeltuin

Fotograaf en fotohistoricus Jan van Dijk gaat met pensioen

Dit jaar is Jan van Dijk na vijftien jaar colleges 'Cursus deskundigheidsbevordering determineren historische fotografische en fotomechanische procedés' voor het Prentenkabinet van de Universiteitsbibliotheek Leiden gestopt als docent. Reden voor Fotografisch geheugen om hem op te zoeken voor een gesprek over zijn ervaringen en plannen.

Een afspraak was snel gemaakt met Jan van Dijk (Rotterdam, 5 juli 1944). Op Hemelvaartsdag word ik door hem ontvangen in zijn flat in Utrecht. Onder het genot van met veel aandacht gezette espresso's (van zelfgemalen en persoonlijk samengestelde melanges koffiebonen) en zorgvuldig gekozen biertjes, voeren we tot in de vooravond een gesprek. Carrière, werkzaamheden en ervaringen als fotograaf, maar vooral als kenner, historicus en auteur van de geschiedenis van de fototechniek, passeren de revue. Behalve over zijn activiteiten als docent determineren van historische fotografische en fotomechanische procedés spreken we over zijn toekomstplannen voor publicaties over de geschiedenis van fotografische procedés en techniek.

Op het scheidsvlak van de analoge en digitale techniek

'Hoe moet dat nou, mijnheer Van Dijk, als we zonder uw deskundige opleiding en begeleiding het digitale tijdperk ingaan en inkjetprints, lambdaprints of gicléeprints moeten gaan determineren en conserveren?'

'Dat heb ik allemaal beschreven: dat worden hoofdstuk 18 of 19 van mijn boek over het determineren van fotografische en fotomechanische procedés. Al sinds drie jaar is de cursus daartoe van twaalf naar veertien colleges uitgebreid. Toen is met name de digitale printtechniek er bij gekomen en het principe van kleur. Er blijkt een gigantische verwarring te bestaan over allerlei kleursystemen, maar in feite heb je maar één manier van kleurscheiding en twee soorten van kleurpresentatie. Of het nou digitaal is of vooroorlogs of wat dan ook, dat maakt niet uit. Ik heb er zo'n drie maanden aan gewerkt en de belangrijkste beginselen van analoge, semi-analoge en digitale technieken helemaal uitgelegd.'

'Wat is uw indruk van de overgang van analoge naar digitale technieken? Gaat het determineren en conserveren van oude en nieuwe procedés ons nu voor nóg meer problemen stellen?'

'Het is precies in het hoofdstuk beschreven. In plaats van een loep die acht tot dertig keer vergroot heb je een microscoop van vijftig tot honderd keer nodig. Je moet bij een inkjetprint op de spettertjes letten en die zijn alleen goed te determineren met een goede verlichting en een microscoop. Bij laserjet zie je dus als het ware stofdeeltjes of pigmentdeeltjes, maar er is een verschil tussen een inktspettertje en dat stofdeeltje en dat kun je alleen onderscheiden met een microscoop.

Daarnaast moet je begrijpen wat er aan de hand is. Daarom bevat het hoofdstuk ook weer een beschrijving van de technieken: hoe wordt bij laserjet gebruikgemaakt van elektrostatische elektriciteit en bij inkjetprints van miniatuurverfspuitjes? Hoe worden ze aangestuurd, met hitte of druk? Maar je kunt feilloos beoordelen wat een *dye sublimation print*, inkjetprint of laserjetprint is. Wat is een *thermal wax*, *thermal wax transfer*, ik kan het allemaal zien.'

'Als we het over moderne prints hebben, wat is dan uw indruk van de houdbaarheid?'

'Daar heb ik in dat hoofdstuk ook iets over geschreven. In die periode dat ik de technieken onderzocht en beschreef, hadden we een hittegolf. Toen heb ik bij wijze van experiment met zo'n tien uur zon per dag een maand lang twee inkjetafdrukken en een laserjetafdruk voor het raam gezet. Toen bleek de nieuwste technologie, dat is vaak zo, het nieuwste en duurste merk het beste. Het bleek dat de laserjetprint minder houdbaar was dan de inkjetprint. Maar dat komt doordat de inkjet-technologie is veranderd. De inkt is nu gepigmenteerd en ingekapseld en gaan nu dusdanig het papier in dat papier en inkapseling een goede bescherming

geven, zowel voor chemische als voor lichtinvloeden. Garanties van fabrikanten kan ik nog steeds niet serieus nemen, maar er zijn algemeen geldende principes: pigmenten zijn beter dan kleurstoffen en zilverbindingen zijn over het algemeen vrij slecht houdbaar. Deze mechanismen gelden voor zowel analoge als digitale technieken.'

'Beschouwt u de overgang van analoge naar digitale technieken als een nieuw tijdperk in de fotografie? Kunnen we het als vooruitgang of achteruitgang beschouwen?'

'Beide. Het is anders, maar niet over de hele breedte beter. De overgang naar nieuwe technieken duurt altijd twintig tot dertig jaar. Bijvoorbeeld van buizen naar transistors, van transistors naar *integrated circuits* en van stoom naar diesel en benzine. Ook in deze overgangperiode naar digitale techniek spelen zaken als conservatisme en economie een belangrijke rol. Zoals bij elke technische vernieuwing of verandering zijn er voor- en nadelen. Als vakfotograaf ben ik gewend aan een zeer hoogwaardige kwaliteit, al dan niet bewust bedoeld. Nu moet je er bewust voor kiezen als je die kwaliteit met equivalente digitale techniek wil bereiken. Dus toen ik bijvoorbeeld in 1980 voor Co Westerik 13x18 dia's maakte, haalde ik daar een gigantische kwaliteit uit. Dat zit nu in zeg maar honderden megabytes informatie met 48-bit kleurdiepte. Als je tegenwoordig een schilderij wilt reproduceren, moet je dat in de eerste plaats kunnen en begrijpen hoe een goede lichtverdeling tot stand komt. Daarnaast heb je minstens een scanning achterwand nodig op een technische camera. Dus je kunt wel dezelfde kwaliteit bereiken, maar je moet een bewuste keuze maken. In plaats van dat je minder moet weten met digitale technieken, moet je eigenlijk méér weten. Naast conventionele fotografische techniek moet je weet hebben van digitale technieken. Er is meer bij gekomen; het wordt niet makkelijker, het wordt juist moeilijker.'

'Behalve veranderingen in opnameapparatuur is volgens mij een belangrijke verandering dat we niet langer negatieven opslaan in albums of hoe dan ook, maar bits en bytes.'

Theo Kamphuis. Jan van Dijk met 15 jaar cursus readers en bijlagen, Utrecht, 1 mei 2008

'Nou ja, daar heb ik een heel uitgesproken mening over. Digitale opslag vergt véél meer onderhoud dan een ouderwets negatievenarchief. Die overgangperiode van dertig jaar bij nieuwe ontwikkelingen is ook bij digitale technieken van toepassing. Er zijn nog steeds geen normen die het langer dan een paar jaar uithouden, dus wat is in dezen een norm? Ik heb het zelf maar opgelost door een heel ouderwets maar betrouwbaar formaat te kiezen en dat is TIFF. Dat bestaat al een hele tijd en zou vroeger of later, als er wat verandert, te converteren moeten zijn. Maar ook het opslagmedium waarop je bewaart, verandert voortdurend: van grote floppydisk naar kleine floppydisk, van cd's naar dvd's, magnetische bandjes in allerlei mogelijke vormen, *USB-sticks*. Ja, straks komen we echt in de positie dat net als met de grammofoon, niemand meer een oude wasrol uit 1900 van Edison kan afspelen. Echte standaardisatie speelt nog steeds een rol. IBM had op een gegeven moment het Hollerith systeem, halfmechanische computers met die ponskaarten. Toen veertig jaar later een of andere statisticus de gegevens van een volkstelling wilde bestuderen, had men een probleem. Dat werd een heel erg lang, duur en tragisch verhaal, maar uiteindelijk hebben oude ingenieurs dat ding

opnieuw in elkaar moeten knutselen. Dan mag je schuren vol met ponskaarten hebben, maar *so what...* Dus als je een digitale opname honderd jaar wilt bewaren, moet je niet raar opkijken dat je iets moet converteren. Ook vanwege de houdbaarheid van het medium. Iedereen die denkt dat de houdbaarheid van dvd's en cd-rom's oneindig is: dat is helemaal niet zo. Dan komen we weer op het probleem van houdbaarheid. In feite verwoest je kleurstof als je iets op cd-rom of dvd brandt. Dat betekent dat zo'n klein laserstraaltje die kleurstof moet kunnen veranderen. Nou, dat betekent ook dat die kleurstof niet waanzinnig stabiel kan zijn. Ik heb nu ook al cd-rom's die een paar jaar oud zijn en niet meer zijn te lezen. Terwijl ik fabrikanten heb horen beweren dat ze een eeuw houdbaar zouden zijn. Maar over honderd jaar claimt niemand dat meer. Dus, er schijnt een heleboel vernieuwing te zijn, maar de basisproblemen opname, licht, houdbaarheid, dat blijft in principe hetzelfde. Het enige grote voordeel, want anders zouden niet zoveel mensen overstappen, is dat het digitale beeld veel makkelijker te bewerken is.' *'En iedereen beschikt zo langzamerhand wel als gereedschap over een computer.'* 'Ja, maar weinigen kunnen Photoshop

écht gebruiken. Dus wat is de winst? Integendeel, ik ken geen amateurs met een geijkte monitor. Dus wat kleur betreft verslechtert het beeld alleen maar als ze zelf gaan prutsen. Nog een voorbeeld dat kwaliteit alleen met kennis kan worden verkregen. Bij de inkjet printer worden de verkeerde driver of goedkoop papier of goedkope inkt gebruikt. Op de cursus heb ik eens de opdracht gegeven om mijn bestand met al die verschillende rasterdia's met eigen middelen af te drukken en mee te nemen naar de cursus. Nou, daar kwam gewoon een carnaval aan kleuren uit. Iedereen kwam met verschillende kleurafdrukken terug van hetzelfde bestand. Die afdrukken heb ik dan ook gebruikt in de volgende cursus om aan te tonen hoe slecht de kleurweergave kan zijn bij willekeurig inzetten van (digitale) middelen.'

'Ik herken de opdracht. Nou denk ik dat als je een aantal mensen met hetzelfde negatief de doka in zou sturen ze ook allemaal met een andere afdruk terug zouden komen, denkt u niet?'

'Veel minder. Omdat iedereen die met een kleurennegatief de donkere kamer in gaat een behoorlijke basiskennis heeft en in ieder geval zorgt dat er wit en zwart in zit en dat bekende kleuren neutraal zijn.'

Elektronicus, fotograaf, kunstenaar, fotohistoricus?

'In fotografie verzamelend Nederland kennen we u denk ik vooral als fotohistoricus, maar u heeft ook een carrière als fotograaf achter de rug. Op basis van uw CV en beroepsleven kan ik u trouwens een indrukwekkende serie beroepen toedichten: elektronicus, fotograaf, kleurenkundige, kunstenaar, schrijver en docent. En daar kan waarschijnlijk gerust de kwalificatie 'verzamelaar' aan worden toegevoegd. Welk beroep laat u in uw paspoort vermelden: fotograaf, kunstenaar, fotohistoricus?'

Fotograaf, maar mijn loopbaan is met horten en stoten verlopen en vaak door een samenloop van omstandigheden bepaald. Ik was snel uitgekeken op de elektronica en op MTS/HTS-niveau blijven steken. Het is het bekende verhaal: opgegroeid in een arm gezin in een arbeiderswijk in Rotterdam. Ik was de enige met MULO-A met wiskunde in de straat, het kwam niet in mij op dat ik naar andere, hogere opleidingen kon komen. Ik zat al hoog en breed in de elektronica toen ik in kunst geïnteresseerd raakte. Ik had boeken over impressionisme, boeken van Arp, met name modern beeldhouwen vond ik heel interessant en dat ben ik drie jaar op de Vrije Academie in Den Haag gaan doen. Maar ik merkte dat ik er te weinig leerde, ik wilde een echte vakopleiding. Als kleine jongen wilde ik al vanaf mijn 14e jaar auto's fotograferen. Dus ik dacht: ik ga fotografie leren, misschien kan ik daar later dan ook mijn objecten mee fotograferen. Of de MTS-Fotografie een meer beroepsgerichte opleiding was dan de academie wist ik niet, maar ik ben het wél gaan doen.'

'Dus niet zozeer omdat u zelf een verlangen had om fotografisch beeld te maken, maar meer om uw eigen sculpturen te fotograferen en een vak te leren om de kost te verdienen.'

'Ja precies, hoewel het nog niet eens bij me opkwam dat het een alternatief voor elektronicus kon zijn. Tegenwoordig denkt iedereen dat de mogelijkheden onbegrensd zijn, maar toen was mij goed ingeprent dat ik zelf de kost moest verdienen. Dus ik heb twaalf jaar 's avonds geleerd en alle studies zelf betaald. Tegen de tijd dat ik examen MTS-Fotografie deed, had ik zo de balen van die elektronica dat ik ook

nog een jaar jeugdleider ben geweest. Onder het motto 'ik heb drie jaar Vrije Academie gedaan en ik wil niet langer op zo'n elektronicawerkplaats hele moeilijke dingen doen'... Maar toen heb ik mijn sociale capaciteiten behoorlijk overschat, want het was een ramp voor de kinderen, maar vooral ook voor mij. Zat ik ineens tussen tweehonderd dansende tieners, een dag later in een handenarbeidklasje waarin jongens met branders achter de meisjes aanliepen en weer een dag later de jeugdbende uit Spoorwijk de boel kwam verbouwen. Dus zo idealistisch was het allemaal niet... Bij het bedrijf waar ik zeven jaar elektronicus was geweest, bood iemand van de reclameafdeling me werk aan als ik voor dat bedrijf ging fotograferen. Daar viel alles samen: ik werd fotograaf, had in ieder geval een ziekenfonds en beperkte inkomsten. Ik had vrij weinig investeringen in apparatuur en zo en ik heb een jaar of vijf op die manier geleefd. Een beetje apparatuur kunnen kopen en hard gewerkt, dus 's avonds honderd afdrukjes maken en glanzen en dat soort werk. Fotografie voor een ingenieurbureau, ze verkochten van alles en nog wat en dat moest ik fotograferen: transistortjes, meldkamers, noem maar op. Omdat ik zelf elektronicus was, had ik wel kijk op het materiaal en wat goed in beeld moest komen. Vanwege mijn interesse in kunst kreeg ik toen heel wat kunstenaars als klant, want die hadden al heel snel door dat ik goed schilderijen kon fotograferen. Dus toen heb ik vanaf 1973 ook galerieën in Den Haag als klant gekregen.'

'Dus u was werkzaam als fotograaf en bent toen ook fotografie als beeldend kunstenaar gaan maken?'

'Nee, dat is eerder een fase verder, dan zitten we ergens in 1978 of zo. Dus ik was van 1973 tot 1978 zeg maar freelance studiofotograaf: technische opnames voor het ingenieurbureau en reproducties voor kunstenaars. Ook de Rijksvoorlichtingsdienst had ik in die jaren als klant voor het fotograferen van nieuwe gebouwen en infrastructuurele projecten, zoals spoorlijnen of de renovatie van een wijk. Ik bedacht werk in de beeldende kunst erbij te gaan doen. Nou, het beleid was en is nog steeds zo dat ze fotografie niet willen toelaten, want dan zouden er nóg een paar duizend kunstenaars aankloppen. Dus het krankzinnige is: ik heb van 1978 tot ongeveer 1988 in de BKR

gezet. Ik maakte aluminium objecten, beelden. Alles wat met knippen en vervormen te maken heeft, in massief aluminium. Ik heb in die periode zo'n honderd objecten gemaakt. In die tijd heb ik ook een jaar van prijsontwerpen geleefd. In feite ook aluminium beelden, voor de Ooievaarstichting (een moderne muziek prijs van gemeente Den Haag), het Anjerfonds en voor P/F. Ik vond het leuk om mijn ideeën over vervormen, snedes maken, de schaar, in die prijsontwerpen toe te passen.'

'U maakte een stap van vakfotograaf naar beeldend kunstenaar.'

'Ik bleef het erbij doen. Dus tot 1984 fotografeerde ik ook schilderijen. In de loop van de tijd verloor ik wel het ingenieurbureau en de Rijksvoorlichtingsdienst als klant, maar de kunstenaars zijn altijd blijven komen. In de drukste periode van mijn leven had ik twee ateliers op de Prinsengracht. Beneden was de aluminiumzagerij, tevens donkere kamer, boven was de fotostudio en had ik ook een hoekje waar ik kon vijlen en zo. Dus een vrij ingewikkelde constructie, parttime BKR, fulltime fotograaf. Daar was iedereen blij mee: kunstenaars kregen goede reproducties voor een betaalbare prijs, ik kon mijn ateliers houden, kon fotograferen en kon mijn artistieke ei kwijt.'

'U zat in het milieu van beeldende kunstenaars, waar u zich prettig voelde.'

'Ja, en dat werd heel belangrijk in 1984. Ik zat in een ateliercomplex waaruit de grafische werkplaats *Galerie Inkt* ontstond. Die vroeg mij in 1983 om een tentoonstelling over fotografie te organiseren, want ik stond bekend als kunstenaar en fotograaf. Daaruit is de tentoonstelling edele procedés ontstaan; een groot succes. De tentoonstelling is op drie plaatsen in Nederland geweest, er verscheen een catalogus en meer dan de helft van het werk is verkocht. Dat was heel bijzonder voor een fototentoonstelling.'

'In die tijd was er ook een ervaring van edele procedétechnieken volgens mij.'

'Ja, in die tijd was er een ervaring.

Want de boeken over Crawford en Heidtmann zitten zo'n beetje rond 1980, als ik me goed herinner.'

'Goed, dan zit fotografie echt in uw genen zal ik maar zeggen.'

'Ja, vanaf 1973 eigenlijk beroepsmatig, als wens eigenlijk nog eerder en ook nu beschouw ik mezelf nog als fotograaf. Door mijn achtergrond als elektronicus heb ik altijd de technische achtergrond interessant gevonden, maar ook de affiniteit met beeldende kunst was altijd al latent aanwezig. Ik stond echt in die tijdgeest. Er speelde zich van alles af, ook aan die Vrije Academie. Achteraf gezien was het artistiek gezien, nou ja, niet of nauwelijks de moeite waard. Ik heb ook zelf foto's op linnen afgedrukt, foto's omgekleurd, reproducties met de vergroter gemaakt. Voor de BKR als opdracht heb ik fotomontages gemaakt. Voor de fotografiefencyclopedie heb ik beschreven hoe je als kunstenaar fotomontages kon maken. Dus er zat altijd wel wat creativiteit en veel technische nieuwsgierigheid in. En de wereld beschouwde ik achteraf gezien als een technische speeltuin. Je kunt overal shoppen bij wijze van spreken.'

Van de tentoonstelling edele procedés naar de cursus historische fotografische procedés

'Hoe en wanneer bent u als docent in de cursus 'Deskundigheidsbevordering in het determineren van historische fotografische procedés' van het Prentenkabinet van de Universiteitsbibliotheek Leiden betrokken geraakt?'

'De oorsprong voor die stap ligt eigenlijk op de fotoschool, want daar had ik ook al les in het herkennen van drukwerk. In 1972-1973 was ik de enige in de klas met zijn eigen loep, de daar uitgereikte loep vond ik veel te belabberd. Daar moesten we de in principe simpele fotomechanische procedés herkennen: koperdiepdruk, offset of boekdruk. Op een plank in de kast lagen alleen de bekende drukwerkvoorbeelden op een stapel, daar moest je wat uittrekken en zeggen wat het was. Maar dat waren alleen de toen populaire druktechnieken, kostbare voorbeelden zaten er niet bij. Vanaf de fotoschool ging ik al wat rare dingen verzamelen en was ik dus al latent geïnteresseerd in determineren. De fotogeschiedenis interesseerde mij en vanaf 1978 begon ik kennis te verzamelen in de vorm van camera's, stereocamera's en boeken. Dat heeft ook te maken met het feit dat ik in de BKR zat en wat geld over had om überhaupt iets

te kunnen kopen. Niets gepland, maar op de een of andere manier heeft het allemaal wat met elkaar te maken. Ergens in 1980-1982 kwam ik er achter dat je nauwelijks kennis kreeg van het bezit van camera's en bovendien ging ik in 1984 failliet. Dus toen heb ik ook die camera's verkocht, ik had de grootste verzameling stereocamera's in Nederland. In 1987 heb ik nog een overzichtstentoonstelling stereofotografie georganiseerd bij de TU Delft in het museum daar.'

'Maar als rond 1984 met de tentoonstelling edele procedés ook uw samenwerking met Johan de Zoete begint, duurt het toch nog tien jaar voor de cursus determineren in Leiden begint?'

'Op zoek naar kunstenaars voor de tentoonstelling edele procedés in Galerie Inkt in 1983 leerde ik onder anderen Johan de Zoete en L.J.A.C. Creighton kennen. Met Johan de Zoete ben ik het Woodbury project gaan opzetten. Creighton organiseerde in zijn woonplaats Tilburg een lezing waar Tineke de Ruiter als kunsthistorica voor was uitgenodigd. Tineke de Ruiter deelde bij die lezing een soort stencil uit met wat fototechnieken... Tsja, ik had het in de pauze en gedurende het vervolg van de lezing zo'n beetje zitten bekijken, maar het bevatte nogal wat onjuistheden en omissies... Nou, dat heb ik op onze gezamenlijke terugreis per trein voorzichtig gezegd en omdat ik het nodige had aangekruist en aangetekend op dat stencil, was het in ieder geval bij Tineke de Ruiter en Ingeborg Leijerzapf duidelijk geworden dat ze voor kennis over fototechnieken bij mij moesten zijn. Rond 1986 ging het *Lexicon van de Nederlandse fotografie* verschijnen. Heel vroeg al, na verschijning van de eerste afleveringen, moest er een technische woordenlijst komen. Ik kreeg het verzoek van Ingeborg Leijerzapf om de lijst van Tineke te corrigeren en aan te vullen. Ik heb toen voorgesteld om vanaf nul te beginnen en voor fotomechanische procedés Johan de Zoete er bij te halen. Johan de Zoete kende mensen van de fotografische afdeling van het Prentenkabinet Leiden en Johan en ik hadden ook al eens wat proefjes van onze Woodburytypie-experimenten laten zien. Er was dus al wat contact geweest. Johan en ik hebben toen het overzicht *Fotografische termen en technieken* voor het lexicon gemaakt. Daarbij kwamen de kennis van die

technieken en procedés en al die boeken goed van pas. Dus heb ik me nog verder in de materie verdiept. Inmiddels is het ding twintig jaar oud, maar kun je sommige dingen nog steeds 1:1 overnemen. Alleen sommige namen van daglichtpapieren zijn nu iets moderner en begrijpelijker, maar op zich wordt alles nog steeds duidelijk geclassificeerd, zoals ik daar ook nog steeds les in geef.

Toen het overzicht bij het lexicon naar ieders tevredenheid was verschenen, kwam rond 1991 van het Ministerie van Onderwijs voor het Prentenkabinet in Leiden de opdracht om meer aan onderwijs te gaan doen. Ingeborg Leijerzapf, Johan de Zoete en ik hebben toen op verzoek van Leiden in 1992 een cursus voorbereid. Er is heel goed over de opzet nagedacht en gesproken. De twaalfdelige cursus bleef altijd in principe gelijk van opzet. Alleen is het aandeel fotomechanische procedés bij het vertrek van Johan van vier lessen teruggebracht naar één les. Er is meer kleur en digitaal bijgekomen en meer accent gelegd op de praktijk. Maar de indeling - dus eerst materialen, dan niet-edel, dan edel, dan fotomechanisch en dan kleur - is hetzelfde gebleven.'

'En sinds een jaar of drie zijn er dus digitale technieken bijgekomen.'

'Precies. Tussen 1992 en nu zijn er ook illustraties in de readers gekomen, eerst in zwartwit als losse bijlagen en later ook in kleur. Het organogram met het overzicht in al die blokken is er vijf jaar geleden bijgekomen. Ik zal het je laten zien, het is begonnen als losse verzameling A4 vellen en uitgegroeid tot een heel boekwerk.'

'Met de nodige bijlagen inmiddels. In de loop van de tijd kwamen er cd-rom's bij met voorbeelden en oefenmateriaal.'

'De laatste versie zoals ik die dit voorjaar aan Leiden heb geleverd voor Herman Maes, die was driehonderd pagina's A5, maar helemaal in zwartwit, al gaan er vier hoofdstukken over kleur... Maar ja, anders was het onbetaalbaar. Voor de bekende daglicht- en ontwikkelpapieren heb ik twee foto's van 13x18 cm in hele hoge kwaliteit laten maken. Die worden als bijlagen verstrekt in plaats van een cd-rom of laserprint in kleur, want dat schiet zijn doel voorbij; dat brengt eerder verwar- ring dan verheldering. Alleen als de

allerbeste kleurenafdruk komen de kleuren in de buurt van de originelen. Maar het type oppervlak en de soort scherpte gaan toch altijd verloren, ook al gebruik je de beste kleurenfoto's.'

'Ja, maar in het tonen daarvan was u natuurlijk een meester, met uw studieverzameling technieken en procedés. Heeft Herman Maes nu ook voorbeelden van gekregen van uw lesvoorbeelden?'

'Nee, een heleboel van mijn voorbeelden moeten nog overgedragen worden. Een stapel daglicht papieren heb ik al aan hem gegeven. Zelf heeft hij ook voorbeelden, en Leiden en Antwerpen uiteraard ook. Hij moet nog wel een paar keer terugkomen om een en ander te completeren.'

'Toch is dat het waardevolle van uw colleges, al die praktijkvoorbeelden zien. Daar leer je toch het meest van.'

'Ja, absoluut hoor, want dat is de praktijk. Vanaf het begin van de cursus. Ik heb het al eens gezegd; ik wil weten: hoe deed een vakfotograaf het vroeger? Dus geen moeilijk cultureel gepraat eromheen of antroposofisch gepraat of weet ik veel wat voor invalshoeken er allemaal bestaan. Gewoon: wat is het en waarom? Is het papier, glas, metaal, welk metaal, enzovoort. Glanst de bovenkant, zit er een barietlaag in? Nou, noem maar op. Dus achteraf werken. Niet of je een collectie in een museum hebt of zo, van oh god, dit is van Paul Huf. Nee, je hebt een stuk fotopapier in je hand dat verkleurd is. Nou, wat is het?'

'Ja, van die vraag kon ik knap zenuwachtig worden tijdens uw colleges. U liet veel voorbeelden zien, we konden er mee oefenen, mochten er met onze tengels aan zitten. Daar leerde je feitelijk het meeste van. Maar ik heb gemerkt dat het in de praktijk behoorlijk tegenvalt als je weer op jezelf bent aangewezen bij het determineren van procedés.'

'Ja, daar is het organogram als hulpmiddel ook voor bedoeld. De cursus is er hoofdzakelijk voor bedoeld dat je oog en gevoel krijgt voor kleur en verval. Want de twee andere boeken op dit gebied, ook uit circa 1978-1980, van Coe en Reilly, gaan niet zozeer van kleur uit. Coe begint gewoon met een chaotische vragenlijst en dat is volkomen onbruikbaar zonder veel voorkennis. En Reilly maakt een indeling: zit er

een raster in, ja of nee? Is het gebarieteerd, ja of nee? Die indeling is veel te grof. Je loopt ook echt vast. Kleur en verval, daar begin ik zelf mee. Met wat parate kennis en het organogram erbij kom je er altijd uit. Als er geen verval is, dan kijk je of er een raster in zit; dan is het drukwerk. Zit er geen raster in, dan is het waarschijnlijk een edel procedé of het is gisteren afgedrukt. Nou ja, zo werk ik. De keiharde praktijk heeft geleerd dat je het meest efficiënt werkt door gewoon te beginnen met kleur en verval. Daarom begint het organogram ook in vier grote blokken en valt driekwart al af als je in het goede blok zit. Dan beoordeel je of de hoge lichten vergeeld zijn, of er een barietlaag inzit en maximaal vier lagen dieper in het organogram weet je ook of het een broomolie-overdruk of een broomoliedruk is, bij wijze van spreken.'

'In 1992 begon de cursus, dus dan heeft u vijftien jaargangen studenten gehad?'

'Ja, maar meer dan twintig cursussen, want ik heb de cursus bijvoorbeeld ook in MBO- of HBO-variant gedaan, zoals voor de opleiding restauratoren. In één jaar, dus dat was bijna dezelfde cursus, alleen ingekort.'

'En heeft u enig idee hoeveel studenten u in al die jaren voorbij heeft zien komen?'

'Nou dat staat allemaal in mijn computer, ik denk driehonderd of zo.'

'Oh ja, niet alleen Nederlanders trouwens, want u heeft ook in België les gegeven?'

'Ja, dat is ook weer een heel apart verhaal. Ik kan het in de computer opzoeken wanneer precies, hoor, maar ik ben twee keer in Antwerpen geweest. De eerste keer dat was een jaar of vijf geleden en dat was voor het Hoger Instituut voor Schone Kunsten in Antwerpen. Een of twee jaar later heb ik de cursus bij het Fotomuseum Antwerpen gegeven. Toen heb ik in plaats van de originelen uit Leiden gevraagd om originelen uit hun collectie. En dat was toch wat anders, dus een echt papiernegatief ontbrak en nog zo wat dingen, maar qua voorbeelden was het toch een goede cursus. Dat is dus een paar jaar geleden gebeurd. Maar het reizen vond ik toch heel bezwaarlijk. Dan ging ik half zes op pad en kwam ik diep in de nacht thuis met

mijn zware tas voorbeelden. Maar wat ik wel prettig vond van Antwerpen: de cursisten in Antwerpen lazen allemaal de reader, in Nederland lezen ze nauwelijks de reader, meestal lezen ze die helemaal niet.'

'Dat kon u merken in de colleges, ze hadden zich voorbereid.'

'Ja, aan de vragen. Dat is voor mij ook prettiger, dan kan je snel door de theorie heen en heb je wat meer tijd en aandacht voor de praktijk. Alleen: het jaar daarop waren er te weinig aanmeldingen.'

'Hoe bent u aan uw opvolger gekomen?'

'Omdat ik dit jaar 64 wordt, ik het reizen naar Antwerpen en zo steeds vervelender begon te vinden, had ik met Ingeborg in 2007 al overleg over een opvolger. Herman Maes kende ik al als een van de beste cursisten van mijn eerste Belgische cursus en met mijn keuze voor Herman als opvolger ging Ingeborg Leijerzapf akkoord. Maar Herman Maes is eerder zelf in Antwerpen begonnen. Die cursus is in 2007 gegeven, geloof ik, bij een academie waar de cursus alsnog met cursisten vol liep.'

'Dat was dan waarschijnlijk Herman Maes' eerste serie colleges determineren?'

'Ja, en hij heeft op een gegeven moment ook aan mij gevraagd of hij de cursus in Leiden mocht gaan doen. We zouden in 2008 de cursus samen gaan geven. Daar had ik ook naar gestreefd, want dan kon ik kennis en materialen doorgeven, kon ik nog zien hoe Herman het deed en dingen die hij zelf wilde proefdraaien beoordelen. Nou ja, zoiets had ik me voorgesteld, maar Herman had slechte ervaringen met het samen met Hans de Herder geven van cursussen of zo... Mij gaat het om de kennisoverdracht en de vorm waarin maakt me niks uit. Dus met MBO'ers was het heel anders dan met HBO'ers en tegen academici deed ik weer heel anders dan wanneer er kunstenaars en fotografen in de groep zaten. Dan is de sfeer ook heel anders in een groep. Dat laat ik dan vaak ook maar lopen zoals het loopt, maar ik sta er wel op dat er goed wordt gekeken. Het gaat er ook om dat de kennis wordt overgedragen. Maar goed, ik heb bij het begin van de eerste les wat dingen klaargelegd ben maar weggegaan. Toen ik thuis was

Theo Kamphuis. Jan van Dijk in werkkamer met bibliotheek, Utrecht, 1 mei 2008

dacht ik: nou mooi, dan heb je weer wat tijd voor de boeg. Een beetje dubbel stond ik er wel in... Iets wat je vijftien jaar met hart en ziel doet en van de een op de andere dag moet afbreken, dat is vervelend.'

Publiceren

'In ieder geval is er weer wat meer tijd om wat te publiceren, want dat is een van de doelen die u zichzelf nog heeft gesteld. U bent uw kennis inzake apparatuur, fotografische technieken en procedés, licht, kleur aan het vastleggen in publicaties?'

'Ik heb twee hartaanvallen achter de rug en ben bijna 64 jaar oud. Reizen en

gedoe vind ik allemaal niet zo geweldig meer, maar ik heb me voorgenomen om toch een aantal uur per dag bezig te zijn. Het idee was ooit - en dat is misschien al tien jaar oud - dat de reader bij de cursus in druk zou verschijnen en dat de cursisten dat boek konden kopen.'

'Ja, want elke jaargang vragen studenten: 'Kunnen we een exemplaar van de reader kopen, kunnen we een extra exemplaar aanschaffen?'. Daar was u altijd heel stellig over: dat kan niet.'

'Ja precies, want het is niet compleet. Er staat te veel nog niet in en dan krijg je ongenueanceerde verhalen. Of mensen gaan het kopiëren en dan gaat het

een eigen leven leiden. Die reader is bedoeld als iets bij de cursus. Er staat veel te weinig in, het boek is zo veel uitgebreider en beter geïllustreerd dat het in principe wel zelfstandig te gebruiken is. Dus de opzet is nog precies als van de reader, alleen de begeleidende teksten en de voorbeelden zijn veel uitgebreider. Ik ben nu aan het werk aan hoofdstuk 11, over de kooldruk, en in sommige readers stond soms helemaal geen plaatje. Nu staan er geloof ik zo'n twintig kleurenplaatjes in.'

'We zitten er allemaal op te wachten natuurlijk. Heeft u zelf een idee wanneer het boek zal verschijnen?'

'Nou, ik hoop over een paar maanden klaar te zijn met mijn research en schrijven.'

'Dus u bent nog wekelijks feiten aan het uitzoeken.'

'Uitzoeken of de historische feiten kloppen. Je mag ook nooit te snel conclusies trekken. Bijvoorbeeld: je hebt Farmer die iets met de carbodruk gedaan heeft en je hebt Farmer die al tientallen jaren daarvoor de gelijknamige verzwakker heeft uitgevonden. Maar dat zijn twee totaal verschillende Farmers en om het nog makkelijker te maken: de ene heette H.F. en de ander E.H. of zo, en ze komen alle twee uit Engeland...'

'Maar u ziet het er van komen dat het boek binnen nu en twee jaar op de markt komt.'

'Ja, binnen twee jaar moet zeker lukken. Er is een potje gemaakt van de winst van de cursussen en dat is naar de uitgever gegaan. Er moet nog wel een paar duizend euro subsidie of een andere financiering bij gevonden worden. Maar voor de financiële kant is er wat mij betreft gewoon een goede basis. Bovendien is iedereen ermee gediend dat het verschijnt: het onderwijs, het fotografieveld, de bibliotheken, collecties. Nou ja, het moet gewoon gebeuren. Want ik begrijp donders goed dat ik op het scheidsvlak van de oude en nieuwe fotografie zit. Omdat ik een technische achtergrond heb en als een gek heb verzameld, heb ik nu ook nog het overzicht. Dus het móet er wel komen. Ik heb nog een paar maanden nodig en dan de uitgever misschien nog een jaar voor de resterende financiering, productie, redactie en het dtp-werk. Als het echt helemaal

gelay-out is, dan wil ik het manuscript langs voor het trefwoordenregister. Dus dat alle namen, procedés en andere trefwoorden in één grote index terecht komen. De druk wordt natuurlijk ook een crime want ja, offset is geen kool-druk en geen albumine...'

'Oh jee, ik zie de bui al hangen. Het moet wel uitkomen, mijnheer Van Dijk! Daar moet u toch maar wat concessies doen denk ik...'

'Nou ja, een ooglapje voor misschien... Het boek determineren is krankzinnig ambitieus, om 160 jaar foto- en fotomechanisch en digitale techniek te beschrijven. Ik kan je hiernaast laten zien hoe ik werk en vorder.'

Ik verhuis met Jan van Dijk van de woonkamer naar zijn werkkamer waar hij mij zijn bibliotheek en computersysteem toont.

'Mijn computer is nu het verzamelpunt waar alle kennis bij elkaar komt. Naast zo'n zestig laden documentatie, dat heb je nodig, want soms heb je voorbeelden van foto's of echte advertenties die je fysiek moet bewaren. Maar alle waardevolle informatie heb ik gescand als plaatje en heel belangrijke stukjes tekst heb ik gewoon als OCR-scan opgeslagen.

Vanaf 1978 verzamel ik systematisch hoe mijn collega vakfotograaf het honderd jaar geleden deed en waarom? Dus geen vage verhalen dat het vroeger scherper, beter of slechter was. Of dat alle foto's bruin of ovaal waren, nee: hoe, wat en waarom! Ergens in 1988 of zo had ik zo'n berg boeken dat ik dingen dubbel begon te kopen, want het past niet meer in je hoofd. Toen ben ik alles in de computer gaan zetten. Dus die duizend boeken zitten in de computer en wat belangrijk is: als ik in een boek iets tegenkwam dat je niet zou verwachten en toch interessant was, dan maakte ik daar een voetnoot van. Dat is nu één bron van informatie voor mij. En de tweede bron van informatie zijn die OCR-bestanden, de derde bron is het internet. Alles verzamel ik op mijn computer. Dus heb ik PDF-bestanden, HTML-bestanden, geOCR-de tekstbestanden, TIFF-bestanden, en alles is ingedeeld naar die twee boeken die ik aan het schrijven ben: determineren en geschiedenis fototechniek.'

Een boek over de geschiedenis van de fototechniek

'Goed, dat is dus nu uw manier van verzamelen en ordenen, als u een hoofdstuk voor een boek of een artikel voor het Photo Historisch Tijdschrift uitwerkt, pakt u die verzameling documentatie en computerbestanden bij elkaar op en neemt het door.'

'Ja, wat nog niet uitgewerkt is, ben ik grof aan het verzamelen op techniek of trefwoord.

Het boek determineren is dus bijna klaar, de reader van de cursus uitgewerkt in negentien hoofdstukken met veel aandacht voor tekst en afbeeldingen. Op basis van een serie artikelen voor het *Photo Historisch Tijdschrift* ben ik een boek in wording over de fototechniek aan het ordenen. Kijk, dit is de indeling voor het boek dat over tien jaar moet verschijnen. Al heel oud, aan het vergelen, maar zo heb ik het gecodeerd. De opzet is: van opname tot presentatie. Ik houd daar ook aan vast, want anders werkt mijn systeem niet. Dus bijvoorbeeld de DCZ moet code 8.5.1 zijn.'

'Dat is een tweede ambitieus doel, een boek over de geschiedenis van de fototechniek.'

'Het boek fototechniek is helemaal ingedeeld en gecodeerd en in principe zijn de eerste twee hoofdstukken geschreven. Het eerste hoofdstuk is een nogal technische inleiding, waarover Ingeborg Leijerzapf mij al eens voorzichtig heeft gevraagd of dit niet het laatste in plaats van het eerste hoofdstuk moet worden. Ik zal je laten zien waarom.'

(Jan van Dijk toont mij een hele serie grafieken en tabellen op het beeldscherm).

'Ze heeft een punt, zo begin je geen gezellig boek over fototechniek. Maar dat zijn de fysische grondbeginselen, want dat wordt nog wel eens vergeten: de fotografie is gebaseerd op scheikunde, natuurkunde en mechanica.

Het tweede hoofdstuk is heel ruim, want daar zitten de opname in, de opbouw van het negatief, de fotostudio. Ik ben nu bij fotostudio deel 7 of 8.

Dus de belichtingsmeters, de doka en de chemische afwerking van negatieven en positieven, glanzes en mechanische afwerking en retoucheren moet ik allemaal nog doen. Dat heb ik in feite wel al helemaal klaar, maar dan grof

ingedeeld. Dat ligt dus eigenlijk vanaf hier op de grond.'

(Jan wijst op de op de vloer uitgespreide documentatie)

'Dus daar zit een doos doka bij, een doos retouche en in die doos gooi ik dus alles in wat betreft papier en weet ik veel wat. De informatie en kennis komt dus uit alle hoeken en gaten, bibliotheek, internet, etcetera. Van het boek fototechniek maakt eigenlijk ook een chronologie onderdeel uit, daar ben ik al heel lang mee bezig. Daar staan dus jaartallen en gebeurtenissen in die te maken hebben met fotografie in de ruimste zin. Het begint 400 voor Christus en eindigt in 1980 of zo: wanneer is zilver ontdekt, wanneer is glas ontdekt, wanneer konden ze glas blazen, wanneer begrepen ze wat licht was... Het is voor de rubriek chronologie in het *Photo Historisch Tijdschrift* bedoeld.'

'Behalve dat deze chronologie van fotografiefacten onderdeel uitmaakt van uw project fototechniek, publiceert u er over in het Photo Historisch Tijdschrift?'

'Precies. Maar de chronologie gebruik ik nu ook al voor andere publicaties en research. Ik schrijf al helemaal vanaf het begin, zo rond 1978, regelmatig voor het *Photo Historisch Tijdschrift*. Ik heb nog een stuk of twintig artikelen op stapel staan, behalve voor de vaste rubrieken ook over losse onderwerpen. Over de postduifcamera, de supergroot-hoek Hypergon lens, dat heb ik allemaal maanden, soms jaren liggen en dat wil ik mettertijd uitwerken.

Hier heb ik bijvoorbeeld een blad uit 2004, dat moet eigenlijk een hoofdstuk worden in mijn boek fototechniekgeschiedenis. Dit heet *De verlichting, deel twee van fotografische basisbegrippen, historisch gezien, aflevering vier*. Ja, dat wordt grondig aangepakt hoor. Daar zit als snel weer een maand research in. Want probeer maar weer alles van magnesium te weten en poeder en ontbranding en zuurstof en wie de eerste was...'

'Al dat beeldmateriaal is ook fascinerend!'

'Maar dat is dan ook helemaal verantwoord hoor. Kijk, dat flitsbuisje heb ik dan weer in CorelDRAW gemaakt, want dat is krankzinnig: nergens was een plaatje van een flitsbuis te vinden.'

Verzamelingen

'U heeft in de loop van de jaren dus enorm veel fotografische kennis verzameld, u kunt ook wel een verzamelaar worden genoemd. Naar een aantal bijzondere verzamelingen en objecten in uw bezit ben ik nog heel nieuwsgierig.'

'Ja, maar nu heb ik van een heleboel spullen die met verzamelen te maken hadden, na vijftien verhuizingen, twee faillissementen en een rampzalige periode in mijn leven afscheid genomen.'

'We hebben het al over uw studiecollectie met voorbeelden van de meest voorkomende fotografische en fotomechanische procedés gehad, maar hier staat ook uw bibliotheek met vooral fototechniek.'

'Ja, ondanks die ellende toen begreep ik dat die technische nieuwsgierigheid van mij eigenlijk alleen maar een beetje efficiënt te bevredigen was met boeken. Dus ik heb tussen 1978 en 1990 heel veel boeken gekocht, op veilingen, in antiquariaten en weet ik veel waar, voor informatie over de technische fotogeschiedenis. Al heel snel, dus helemaal in het begin rond 1980 had ik nog veel algemene boeken. Maar die heb ik weer weggedaan, want in feite stond er steeds hetzelfde in. Ik wilde kennis, naslag- of leerboeken met vooral gewoon kennis. Nou ja, daar ben ik in feite nog mee bezig, alleen is de hele bibliotheek al vier jaar lang verkocht aan het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam. Ongeveer de helft van de afdeling kleur, maar dat zijn nog maar een stuk of twintig, dertig boeken, is nog maar naar Rotterdam verhuisd. Er staan hier nog zo'n 970 boeken, omwille van administratieve verantwoording of zo moet ik voor het Fotomuseum de boeken nog prijzen, dat doe ik nu bij gelegenheid naast het schrijven.'

'U vertelde mij al dat u van uw verzameling stereocamera's afstand hebt gedaan maar er staat hier nog wel het een en ander aan stereofotografie?'

'Nou, ik heb in deze vitrine het een en ander bewaard als een soort demonstratie van stereomateriaal uit de loop der jaren. Dit is bijvoorbeeld wel een heel bijzondere kijker. Hier bestaan er maar twee van. Deze is gemaakt bij de Oude Delft naar een ontwerp van mijzelf. Dat soort scherpte zal je zelden of nooit tegenkomen, het ding is helemaal met

de hand gemaakt, gedraaid, gefreesd en ontworpen. Daarnaast heb ik nog een verzameling van duizend historische stereokaarten 9x18 centimeter en een collectie van circa duizend stuks 6x13 centimeter met opnames van eigen hand. Behalve eigen stereo-opnames bezit ik ook nog een serie van vijftien albums met Polaroidfoto's van eigen hand. Ik was een periode helemaal gek van Polaroid.'

'Uit de samenwerking en het onderzoek met Johan de Zoete naar de Woodburytypie is ook nog bijzonder materiaal bewaard gebleven?'

'Ja, de mal of stalen houder, hoe moet ik het noemen, een bakje kun je het nauwelijks noemen, staat nog onder in de berging. Maar in ieder geval de mechanische inrichting die je nodig hebt om de gelatine in het lood te persen. Daar heb je een constructie voor nodig, een soort bakje, dat staat hier beneden. Dat kostte ook een paar honderd gulden om te maken want het is superhard staal dat zo'n 50.000 kilo moet kunnen weerstaan. En het moet ook binnen vijfhonderdste millimeter glad zijn, anders zie je onregelmatigheden in de helderheid terug in de Woodburytypie-afdruk.'

'Het moet ook in die tijd een vreselijk duur procedé zijn geweest?'

'Ja, daarom is het ook weinig toegepast. En er zijn ook verhalen van ontploffen-de hydraulische persen. Daar ging wel eens wat fout. Je hebt een enorme kracht per vierkante centimeter nodig om het gelatinereliëf in dat lood te persen. Het is een krankzinnig systeem. Uiteindelijk hebben we er zelf twee proeven mee gedrukt van circa 5x7 centimeter van een negatief van een boekenkast in Den Haag. En een grijstrapje erbij, uiteraard... Ik was vroeger gefascineerd door de toonweergave. In 1984, met die tentoonstelling edele procedés, viel me dus op dat een aantal technieken, waaronder die Woodburytypies, die mooie eigenschappen hadden. Dus dat was ook een van de redenen om in 1986 met Johan de Zoete aan de slag te gaan. Nou ja, we hebben veel moeten experimenteren, uitproberen en de nodige technische tegenslagen ondervonden. Maar er zijn dan toch twee of drie redelijke afdrucken van gemaakt. Johan de Zoete vond het een mooi resultaat en was vooral historisch geïnteresseerd. Vier jaar werk en dat heb ik nog, het zijn

twee ordners fotokopieën met alles wat met Woodbury te maken heeft en met hydraulische persen en lood uit die tijd. Er is nooit een boek of publicatie uit voortgekomen, maar goed, het is een deeltje fotogeschiedenis.'

'Ja, dat is een stuk goed gedocumenteerde fotogeschiedenis.'

'Ja, en als ik dan in mijn boek determineren het verschil heb gemaakt tussen kooldruk en Woodburytypie, dan is dat toch met enig gezag. Beide technieken heb ik beoefend. Weliswaar niet commercieel, artistiek of lang, maar ik bedoel maar: ik heb ze wel alle twee gedaan.'

Theo Kamphuis
12 augustus 2008

NB Een ingekort verslag van dit gesprek is gepubliceerd in het tijdschrift Fotografisch geheugen, nr. 59 (juni 2008).

Literatuur en uitgaven door of met medewerking van Jan van Dijk als auteur:

Serie artikelen en bijdragen aan de rubrieken 'Uit de oude doos' en 'Wat ben ik' in Photo Historisch Tijdschrift, 1978-heden
O.a. ook in de periode 2002 en 2003 over stereo en anaglyfen, in in de periode 2004-2007 zeven artikelen 'Fotografische basisbegrippen historisch bezien' en in de periode 2004-2007 een vaste rubriek chronologie 'Photohistorie'.

Artikelen en foto's voor Focus Elsevier foto- en film encyclopedie / door: P. Heyse, J.J. van der Schans. - 4e geh. herz., uitgebr. dr. - Amsterdam [etc.] : Focus; 1981:

- Anaglyfen
- Het fotograferen van beelden, beeldhouwwerken, plastieken, objecten
- Fouten in de fotografie (negatieven, afdrukken, kleuren, kleuerendia's)
- Het fotograferen van modellen en maquettes
- Fotograferen van schilderijen
- Stereofotografie: het schijnraam, schijnvenster de kunstmatige begrenzing van (omlijsting) van een stereogram
- Foto's en bijschriften bij de 'Technische camera'

R & H ziet kunst in de computer : computer graphics
In: I.M. Magazine : personeelsorgaan van de Internatio-Müller Groep. - Nr. 9 (September 1984)

De kooldruk : oudste der edele procedés / Jan van Dijk

In: Edele procedés : Professionele Fotografie-special / red. en samenstelling: Jan van der Schans. - Nijmegen : Audet tijdschriften, 1984. - p. 7 - 11
Herdruk: Rijswijk : P/F Uitg., 1997

Anaglyfen : stereo-afbeeldingen rond kunst, wetenschap en techniek / Dieter Lorenz ; vert. [uit het Duits] en bew. Jan van Dijk ; [red.: Hetty Roqué-De Hoyer ; tek. in tekst: Gertraud Jacob]. - Amsterdam : Aramith, cop. 1987. - 95 p. : foto's, tek. ; 21x25 cm + bril. - ISBN: 90-6834-025-5
Vert. van: Das Stereobild in Wissenschaft und Technik. - cop. 1985
Los bijgevoegd: stereobril
Vertaling en bijdragen, ontwikkeling van speciale offsetinkten en alle montage door Jan van Dijk.

Fototesten voor fotografietschrift P/F. - 1986-1990

Serie artikelen, deels vertalingen en bewerkingen over optiek, opnametechnieken, studioflitsers e.a. vakfotografie, w.o. in tabelvorm alle in Nederland verkrijgbare fotografische vakapparatuur in fotografietschrift P/F. - 1988-1992

Fotografische termen en technieken : overzicht van de belangrijkste fotografische procedés / Jan van Dijk en Johan de Zoete. - In: Geschiedenis van de Nederlands fotografie : in monografieën en thema-artikelen / onder red. van Ingeborg Th. Leijerzapf. - Alphen aan den Rijn : Samsom, 1989
Het losbladige 'Lexicon geschiedenis van de Nederlands fotografie' wordt sinds 1991 uitgegeven door uitgeverij Voetnoot te Amsterdam.

Readers en bijlagen fotografische procedés in Cursus deskundigheidsbevordering Determineren Historische Fotografische en Fotomechanische Procedés / Jan van Dijk. - Leiden : Studie en Documentatie Centrum voor Fotografie van het Prentenkabinet van de Universiteitsbibliotheek van Leiden en de Woodburytype Research and Reconstruction Group, 1992 - heden
Met bijlagen en determineertabellen.

Cd-rom Determineren / red. I.Th. Leijerzapf ; teksten en afbeeldingen: Jan van Dijk. - Leiden : Prentenkabinet UB Leiden, 1999
Cd-rom met kleurenillustraties van historische originelen van 15 procedés om studenten kunstgeschiedenis deze procedés te leren determineren

Jan van Dijk... co-conspirator of the "Edele" movement in The Netherlands / Jan van Dijk. - In: The world journal of post-factory photography [New York]. - Issue 6 (May 2001) ; p. 7, 22

Van Dijk at the Prentenkabinet : identifying old photo processes / Cor Breukel. - In: The world journal of post-factory photography [New York]. - Issue 6 (May 2001) ; p. 7

Fotografie in oplage / Jan van Dijk en Ingeborg Leijerzapf

In: Beelden in veelvoud : de vermenigvuldiging van het beeld in prentkunst en fotografie. - Leiden : Primavera pers, 2002 . - (Leids kunsthistorisch jaarboek ; 12) ; p. 317 - 338

Cd-rom Kleurenleer in drie lessen voor Bachelor Photographic Studies / Jan van Dijk. - [Utrecht, Leiden : Prentenkabinet UB Leiden?], 2003

Termen en technieken / door Jan van Dijk. - In: Dutch eyes : nieuwe geschiedenis van de fotografie in Nederland / red.: Flip bool ... [et al.]. - Zwolle : Waanders, cop. 2007 . - p. 565 - 568